

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM
VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI
VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**“O‘ZBEK SHEVALARI TADQIQOTLARI: AMALIYOT,
METODOLOGIYA VA YANGICHA YONDASHUV”**

mavzusidagi

Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari

(V.V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov muallifligida yaratilgan “O‘zbek dialektologiyasi” darsligining 60 yilligi munosabati bilan tashkil etilgan)

2022-yil 21-may

TOSHKENT – 2022

“O‘zbek shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya va yangicha yondashuv” mavzusidagi Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari / Mas’ul muharrir: Sh.Sirojiddinov. – Toshkent: 2022. 397-bet

Mas’ul muharrir:

Sh.Sirojiddinov

filologiya fanlari doktori, professor

Tahrir hay’ati:

S.Ashirboyev – filologiya fanlari doktori, professor

S. Normamatov – filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

B. Abdushukurov – filologiya fanlari doktori, professor

I.Azimov – filologiya fanlari nomzodi, dotsent

T. Enazarov – filologiya fanlari doktori, dotsent

M. Hakimova – filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

N. Ahmedova – filologiya fanlari nomzodi, dotsent

M. Umurzoqova – fil. fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD), dotsent

Sh. Bobomurodova – filologiya fanlari nomzodi

B. Tojiboyev – fil. fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD)

Z. Xidraliyeva – katta o‘qituvchi

Ushbu to‘plam O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti O‘zbek tilshunosligi kafedrasida tomonidan **“O‘zbek shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya va yangicha yondashuv”** mavzusidagi 2022-yil 21-mayda o‘tkazilgan Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallaridan tashkil topgan.

To‘plam materiallaridan filolog mutaxassislar, ilmiy tadqiqotchilar, magistratura va bakalavriyat talabalari, shuningdek, keng o‘quvchilar ommasi foydalanishlari mumkin.

To‘plam Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti Kengashi yig‘ilishining 2022-yil 26-maydagi 10-sonli qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

2. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. –Москва: Гос. изд – во иностр. словарей.1977. 1186 с.
3. Головин Б.И. Введение в языкознание. –Москва, 1956. 487 с.
4. Кошғарий Махмуд. Девону луғат-ит турк. Уч томлик I-том. -Тошкент: Фан.1960.-В. 386, 387, 466.
5. Кошғарий Махмуд. Девону луғат-ит турк. Индекс-луғат. -Тошкент: 1967. –В. 29-30, 35.
6. Ислом. Энциклопедия. -Тошкент: Фан. 2004. –В. 24.
7. Лингвистический энциклопедический словарь. –Москва,1990. -596 с.
8. Реформатский А.А. Введение в языковедение. –Москва, 1988. -С.107.
9. Содиқов А., Абдуазизов А., Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. -Тошкент: Ўқитувчи, 1951.-Б.110.
10. Фаранги забони тожик. Ибрат аз ду жилд. –Москва, 1960. -253.
11. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка в 4-х томах.Т. II.М.Врл. FУ СССР. 1967.-С.235.
13. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. - Тошкент: Фан, 2002.136 б.
14. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томли. I-том. –Москва: Русский язык, 1981. 632 б.
15. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилд. -Тошкент: 2008. -693 б.

QO‘QON SHEVASIDA POLISEMIYA HODISASI

*Hakimova Muhayyo Karimovna,
Alisher Navoiy nomidagi
ToshDO‘TAU dotsenti, f.f.d.*

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilining Qo‘qon shevasidagi so‘zlardagi polisemiya hodisasi o‘rganilgan. Asosiy e’tibor metafora asosida shakllangan ko‘chma ma’nalarga qaratilgan. Ushbu ma’nalarning adabiy tilga munosabati tahlil qilingan. Shevaga oid so‘zlardagi ko‘p ma’nolilik hodisasi ushbu sheva vakillarining turmush tarzi va etnomadaniyati bilan shartlagan ekanligi ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Qo‘qon shevasi, ma’noviy taraqqiyot, polisemiya, metafora, kognitiv metafora, etnomadaniyat, etimologiya.

Annotation. *This article examines the phenomenon of polysemy of words in the Kokand dialect of the Uzbek language. The main attention is paid to metaphorical meanings. The relation of these meanings to the literary language is analyzed. It was revealed that the phenomenon of ambiguity in the dialect is due to the way of life and ethnic culture of the representatives of this people.*

Key words. *Kokand dialect, spiritual development, polysemy, metaphor, cognitive metaphor, ethnoculture, etymology.*

Ma'lumki, so'zning ma'noviy taraqqiyoti murakkab jarayon bo'lib, u bir qator lisoniy va nolisoniy omillar bilan shartlangan bo'ladi. So'z bir ma'nodan boshqa ma'noni anglatar ekan, ular o'rtasida ma'lum bir bog'liqlik bo'lishi ma'lum. Mazkur bog'liqning tabiati xalqning lisoniy topag'onligidan tashqari turmush tarzi, hayotiy falsafasi, madaniyati bilan shartlangan bo'ladi. Qo'qon shahrining qadim madaniyati, adabiy muhiti nafaqat yozma yodgorliklarda, balki og'zaki so'zlashuvda ham namoyon bo'ladi.

Qo'qon shevasi o'zining fonetik, leksik, grammatik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ushbu shevada polisemiya hodisasi ham kuzatiladi. Kuzatishlarimiz natijasida metafora asosida shakllangan ma'no taraqqiyoti ko'proq uchrashi ma'lum bo'ldi. Quyida ko'p ma'noli so'zlarning ayrimlarini tahlilga tortamiz.

Бъкър so'zi. Ushbu so'z qo'qon shevasida bosh ma'noda "mustahkam" ma'nosini anglatib, narsaga va shaxsga nisbatan qo'llanadi. Narsaga nisbatan qo'llanganda, asosan, imoratlarning mustahkam ekanligini ifodalaydi: *Juda bikir qurilgan uy*. Ushbu fikrlar Sh.Nosirovning "O'zbek tilining Qo'qon shevasi" nomli dissertatsiyasida ham qayd qilib o'tilgan. Sh.Nosirov bu so'z aslida qadimgi o'zbek tilidagi "yopiq va mustahkam" ma'nosidagi berk so'zidan tug'ilganligini ta'kidlaydi [Nosirov, 1965, 276]. Insoniyat tabiat va dushmanlardan to'liq himoyalangan bir davrda berk narsalar mustahkam bo'lishi xususidagi hayotiy falsafa berk so'zi semantikasida aks etgan. Bu so'z mustahkam o'ralgan qal'a ma'nosida ham ishlatilgan. Ayrim tadqiqotchilarning fikriga ko'ra Orenburg, Peterburg kabi joy nomlaridagi "burg" tashkil etuvchisi "berk"dan kelib chiqqan bo'lishi mumkin.

Demak, *bikir* so'zi imoratlarga nisbatan va insonga nisbatan "mustahkam" ma'nosini beradi va bu ma'no o'zbek tilining izohli lug'atida qayd etilgan. Izohli lug'atda shevaga oidligi belgilanmagan bo'lsa-da, qo'qonlik adib Sobir Abdullaning asaridan namuna uchun keltirilgan parcha ham ushbu so'zning qo'qon shevasiga oidligini ta'minlaydi. Jumladan, quyidagi gap keltirilgan: *Do'stmuhammad meshkobchi o'rta bo'yli sariq mo'ylov, bikir yigit bo'lib..*

boshqa meshkobchilardan ko'proq mehnat qilar edi. (S. Abdulla, Mavlono Muqimiy.)

Xonlik markazi bo'lgan bu qadim shaharning o'ziga xos arxitekturasi mavjud bo'lgan. Atrofi tog'liklar bilan o'ralgan bu shaharda shamol juda ko'p bo'ladi va nisbatan chuqurlikda joylashganligi uchun ham namlik me'yordan ortiqroq. Mazkur tabiiy omillar qurilishlarning mustahkam bo'lishiga sabab bo'lgan. Hozirgacha saqlangan Hudoyorxon saroyi devorlaridan yarim metrga yaqin yog'ochlar chiqib turadi. Sababi mazkur yog'ochlar binodagi namlikni tortib, tashqariga chiqarib turar ekan. Xuddi mana shunday mastahkam qurilgan imoratlarga nisbatan *b'k'r* so'zi ishlatilgan va hozirda ham keng qo'llanadi.

Bugungi kunda Qo'qon shevasida insonning jismoniy baquvvatligiga nisbatan *бъкър* so'zini ishlatish kam uchraydi. Bu ma'no arxaiklashib borayotgan ma'nolardandir.

Ushbu shevada *бъкър* so'zining "badavlat" ma'nosi ham mavjud. Bu ma'no bosh ma'nodan metafora orqali shakllangan bo'lib, insonning moliyaviy baquvvatligi jismoniy baquvvatlikka o'xshatilmoqda.

Xonlik markazi bo'lgan Qo'qon shahrida boylar juda ko'p bo'lgan. Bugungi kunda ham qo'qonliklar tabiatida "tinim bilmay mehnat qilish", uddaburonlik, tadbirkorlik kabi o'ziga xos streotiplar mavjud. *Bikir* so'zi har qanday boy odamga nisbatan qo'llanmaydi. Xususan, birdaniga boyib ketgan yangi boylarga nisbatan ishlatilmaydi. U bir-ikki avlodi o'ziga to'q bo'lgan oilaga yoki insonga nisbatan qo'llanadi. Muayyan avlodning mustahkam, pishiq moddiy asosi imoratning mustahkam poydevoriga o'xshatiladi: *bu yigit juda bikir oiladan.*

Qo'qon shevasida fors-tojik tilidan o'zlashgan *shakarob* (*шәкәрән*) so'zi pomidor va piyoz aralash tirib tayyorlanadigan salat, achchiq-chuchukni ifodalaydi. Mazkur so'z "aralash" degan ma'noni anglatib, *shakarop qilib suv sepmoq*, *shakarop soya* kabi qo'llanishlari ham mavjud edi. So'nggi paytlarda ushbu ma'no taraqqiy etib, raqamlarning aralash-quralashligiga nisbatan ham ishlatiladi. Masalan, *Muncha shakarop nomer obsiz, tuzukrog'i yo'g'mikan?* Bu ma'no telefon va mashina raqamlariga nisbatan qo'llanadi. Ayni paytda telefon kompaniyalar "oltin raqamlar", "kumush raqamlar" va "oddiy raqamlar"ni turli narxlarda sotishadi va, asosan, xizmat turlari ingliz tilidagi "golden", "silver" kabilar bilan nomlanadi. Bu o'rinda shevaga xos bo'lgan *shakarob* so'zidan ham foydalanish mumkinki, bu birinchidan o'zlashgan so'z bo'lsa-da, lug'at tarkibidan o'rin olgan, o'zbek tilida ma'noviy taraqqiyotga erishgan, fonosemantik nuqtayi nazardan xaridorga ta'sir qila oladi. *Shakarob* so'zidagi sezilar-sezilmas salbiy ottenka marketologiyada unga zid qo'yilgan qimmatbaho raqamlarni olinishiga yoki aksta'sir tufayli aynan arzon raqamlarning sotilishiga olib kelishi mumkin.

Masalan, 910077707 raqami Bilayn kompaniyasining “oltin raqami”, 919023574 esa “shakarob raqam”. Ushbu nom ko‘chish usuli ham metaforaga asoslangan.

Тэрвэцлэп со‘зи. Qo‘qon shevasida *тэрвэцлэп* so‘zi asosan yurishga nisbatan ishlatiladi. U odatda semiz kishilarning ikki yonga tashlab yurishini ifodalaydi. Ushbu so‘z mazkur ma‘nosi bilan SH.Nosirovning dissertatsiyasida ham qayd etilgan. Lekin uning ko‘chma ma‘nosi keltirilmagan. U yana nutqda “boy bo‘lib kibrlanish”, “bosar-tusarini bilmay qolish” kabi ma‘no ham anglatadi. Masalan, *Voy-bu, kechagina boy bo‘lib, bugun tarvanglab qolibdi. Ko‘pni ko‘rgan eski boylar ham yuribdi jimgina.* Ushbu ma‘no ham metafora asosida shakllangan. Bu kabi metaforalar kognitiv metaforalar deb yuritiladi. Bunda xalq mavhum tushunchalarni konkret tushunchalarga o‘xshatib, ularning andozasi asosida murakkabroq tushunchani aniqroq tasavvur qiladi [*Xakimova, 2020, 92*]. YA’ni, boy odamlar juda kibrlanishi, uning o‘zini tutishidagi, xarakteridagi, hatto qadam bosishidagi o‘zgarishlar osongina semiz odamning yurishiga o‘xshatilgan.

Ispan adibi Xose Ortega-i-Gassetning fikricha, inson uchun jismoniy xarakterdagi narsalar, ularning jismoniy o‘lchovlari tabiatan yaqin. Chunki inson tafakkuri jismoniy narsalarni aniq tasavvur qiladi. Abstrakt psixik holatlar esa insoniyat tafakkurining keyingi bosqichlarida shakllangan bo‘lib, uni tasavvur qilish oson kechishi maqsadida inson jismoniy narsalarga solishtiradi. Masalan, olim men so‘zini aytayotganda insonlarning ko‘kragiga qo‘li bilan urib gapirishlari, har bir inson o‘z “*menini*” alohida abstraksiyalashda baribir jism bilan bog‘lashini ta’kidlaydi [*Ortega-i-Gasset X. 1990, 70-71*].

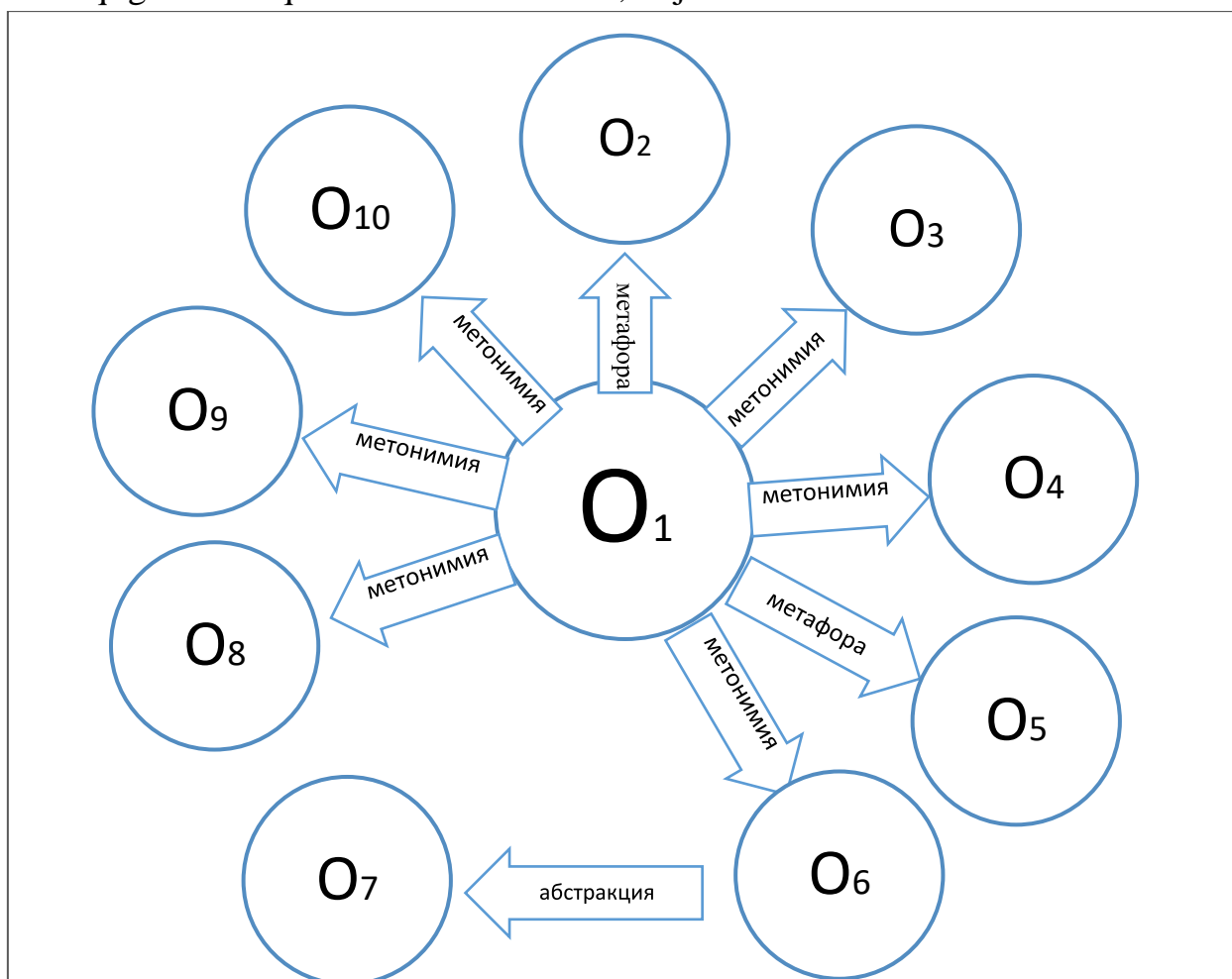
Qo‘qon shevasida “ko‘k choy” *oq choy* deb nomlanadi. Bunga choy rangning och ekanligi sabab bo‘lgan. Ma’lumki, o‘zbek xalqi oq so‘zini nafaqat rostmona oqqa, balki och rangga nisbatan ham qo‘llaydi. Masalan, *oppoq qiz* deganimizda qizning rangi oq emas, bug‘doy rangdan ochroq. *Qora odam* qo‘llanishida esa bug‘doy rangdan to‘qroq. Xuddi shu assotsiatsiya choyga ham o‘tgan. Och rangli choy qo‘qon shevasida *oq choy*, to‘qrog‘i esa adabiy tilda qora choy. Lekin qora choy Qo‘qon shevasida *pamil choy* deb nomlanadi.

Oq choy qo‘llanishida reallashgan ma‘no ham metaforaga asoslangan. Buni quyida *oq* leksemasining ma‘no taraqqiyoti asosida ko‘rib chiqamiz. «Oq» leksemasining leksik ma‘nolari:

1. *sft. Qor, sut, paxta rangidagi. Oq doka. Oq non. Oq qog‘oz.*
2. *Oq tusga moyil, tiniq. Oq badan. Oq yuzli.*
3. *Oqlik. Oqqa etmoq.*
4. *Aroq. Oqidan ichmoq.*
5. *Ko‘k choy. (Qo‘qon shevasida). Achchiqqina ko‘k choy charchoqni yaxshi oladi.*

6. Oxirgi, toza (qo'ldan chiqarish yoki pardozlash uchun qilingan oxirgi ish haqida). Oqqa ko'chirmoq.
7. Gunohsiz, sha'niga dog' tushmagan; to'g'ri, haqiqat. Tekshiramiz: oqni oqqa, qorani qoraga ajratamiz.
8. Oqargan tuk, mo'y. Sochning oqi.
9. Ko'zning qorachiqni o'ragan, tiniq rangli, shaffof qismi.
10. Tuxumning oqsil moddasi. Oqini emoq. (O'TIL, 5 jildli, 3-jild, 187-bet).

Oq leksemasining ma'no taraqqiyotini shartli ravishda quyidagicha belgilash mumkin. Zero, millatning qaysi ma'noni qachon va qanday bog'liqlik asosida hosil qilganini aniqlash mushkul va hatto, ilojisizdir.

Xulosa qilib aytganda, Qo'qon shevasi juda boy qadim va ayni globallashuv davrida ham taraqqiy etayotgan shevalardan biridir. Mazkur shevani adabiy til bilan taqqoslab yangicha nazar bilan tadqiq etish va undagi so'zlar hisobiga adabiy tildagi ayrim lakunalarni to'ldirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Nosirov Sh. O'zbek tilining Qo'qon shevasi. Filol. fan. nomz. ... diss. – Toshkent, 1965.